

ÝAŞLARYŇ

YLMY WE TEHNIKASY

2
2024

H. Baýlyýew

GADYMY TÜRKMEN DÖWLETLERINDE DIPLOMATIK PROTOKOL

Berkarar döwletimiziň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe hormatly Prezidentimiz tarapyndan ýurdumyzyň daşary syýasaty üstünlikli durmuşa geçirilýär. Döwletara gatnaşyklary berkitmek we mundan beýläk has hem ösdürmek işleri alnyp barylýan daşary syýasata, diplomatiýa we diplomatik däplere bagly bolup durýar.

Taryhda halkara gatnaşyklary ulgamynda diplomatik protokolyň orny hemişe ýokary bolupdyr. Häzirki zaman protokol kadalary münýýlyklaryň dowamynda döwletara gatnaşyklaryň kemala gelmegi netijesinde döräpdir we kämilleşipdir. Her bir döwletiň protokol hem-de etiket kadalary özboluşlylygy bilen tapawutlanyp, olara halklaryň gadymy milli döp-dessurlary we adatlary örän uly täsir edipdir. Taryhy maglumatlar diplomatik protokolyň halklaryň döp-dessurlaryndan kemala gelendigine doly şaýatlyk edýär. Elbetde, ilkinji nobatda, diplomatik protokolyň nämedigine düşünmek zerur bolup durýar. Diplomantik protokol – bu ähli döwletler we halklar tarapyndan kabul edilen, hökümetler, daşary işler ministrleri, wekilhanalaryň ýolbaşçylary hem-de resmi adamlar tarapyndan halkara gatnaşyklarynda berjaý edilýän düzgünleriň, kadalaryň we döp-dessurlaryň jemidir [6, 304 s.].

Diplomatik protokol diplomatiýanyň guramaçylyk-syýasy guraly bolup, ol islendik ýurduň daşary syýasatynyň maksatlaryny we wezipelerini üstünlikli amala aşyrmaga uly ýardam edýär. Halkara derejesinde ykrar edilen düzgünler bilen bir hatarda, her bir döwletiň milli döp-dessurlaryna, adatlaryna laýyklykda özüniň alyp barýan diplomatik protokolyň aýratynlyklary bardyr. Diplomantik protokol halkara hukugynyň özenini emele getirýän ýörelgeleri durmuşa geçirmegiň we aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdesi bolup hyzmat edýär.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, diplomatik protokol ähli döwletler tarapyndan giňden ulanylypdyr. Taryhda yz goýan kuwwatly türkmen döwletleri bolan Parfiýa döwleti, Seljuk imperiýasy, Garahanly döwleti, Gaznaly döwleti, Osmanly imperiýasy we eňeme beýleki türkmen döwletleri diplomatik protokol düzgünlerini ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyrlar. Bu ady agzalan döwletler dünýä diplomatiýasynyň taryhynda diplomatik protokolyň ösmegine düýpli derejede goşant goşupdyrlar.

Gadymy döwürlerde diplomatik protokol kadalarynyň kämilleşmegine öz gözbaşyny Hytaýdan alyp gaýdýan Beýik Ýüpek ýoly ägirt uly täsir edipdir. Gahryman Arkadagymyzyň “Türkmenistan – Beýik ýüpek ýolunyň ýüregi” atly kitabynda: “Beýik Ýüpek ýoly Gündogaryň hem Günbataryň halklarynyň taryhynda wajyp orun eýeledi. Onuň bilen bagly taryhy ýazgylar, arheologiya tapyndylary, etnografiya we edebi gymmatlyklar, halk hakydasynda saklanyp galan ruhy miras gitdigiçe gyzyklanmany artdyryýar” diýip belläp geçýär [2, 5 s.]. Hakykatdan-da,

alyslara uzaýan Beýik Ýüpek ýoly birnäçe döwletleriň üstünden geçip, halklaryň arasynda diplomatik gatnaşyklaryň ösmegine ýardam edipdir. Netijede, döwletleriň arasynda ilçihanalar, söwda kerwenleri alşylypdyr. Bu bolsa döwletlerde diplomatik protokolyň has giňden ulanylyp başlanmagyna ýardam edipdir.

Gadymy döwürde türkmen döwletlerinde diplomatik protokol, esasan, döwletiň harby kuwwatyny subut etmek, ýaýratmak we duşmanlaryň çözümleriniň önüni almak üçin ulanylypdyr. Bu barada türkmen halkynyň gadymy dessanlarynda hem beýan edilýär. Gahryman Arkadagymyzyň “Parahatçylyk sazy – dost-doganlyk sazy” atly eserinde şeýle belenen geçilýär: **“Oguznamada beýan edilişine görä, Oguz hanyň ýurduna Frank döwletinden ilçiler gelipdir. Oguz han olary garşylamak üçin özüniň ägirt uly goşunyny ýollaýar. Oguz goşuny frank ilçilerini garşy alypdyrlar we şähere çenli ugradypdyrlar. Frank ilçileri öz ýurduna baranlarynda öz hökümdarlaryna Oguz hanyň goşunynyň kuwwaty barada aýdypdyrlar. Frank hökümdary bulary eşidip, Oguz hana tabyn bolupdyr”** [1, 32 s.]. Bu mysal türkmen halkynyň diplomatiýany hem-de diplomatik protokoly has gadym döwürlerden bäri ulanyp başlandygyna we ussatlyk bilen ýerine ýetirendigine şaýatlyk edýär. Hut şeýle usul Parfiýa döwletinde hem giňden ulanylypdyr. B.e. öňki II asyrdaky hytaý imperatory U-di (b.e. öňki 140–87 ýý.) öz ilçisi Çžan Szýanyň ekspedisiýasyndan soň, gündogara uly ilçihana toparyny ýollaýar. Ilçihana topary Parfiýa imperiýasynyň serhetlerine golaýlaşanda, olaryň önünden parfiýa şasy Mitridat II (b.e. öňki 123–87) 20 müň adamlyk ägirt uly goşuny çykýar. Bu goşun ilçileri serhetde garşy alyp, olary imperiýanyň paýtagty bolan Gekatompil şäherine çenli ugradypdyr. Elbetde, bu Parfiýanyň diplomatik protokolynda ilçini ugradýan döwlete hormaty aňlatsa, ikinjiden, bu diplomatik döp, Parfiýanyň ägirt uly kuwwatyny gelen ýokary derejeli myhmanlara görkezme we ol döwletiň Parfiýa çözmeginiň önüni almaga gönükdirilipdir. Mitridat II alyp baran bu syýasaty onuň näderejede ussat diplomat bolandygyny subut edýär. Hut bu hereket XX asyrdaky döwrüň önüni alyş diplomatiýasynda işjeň ulanylan in gadymy usullarynyň biridir. Kähalatlarda, Parfiýa döwletiniň hökümdarlary protokol esasynda daşary ýurt döwletlerine döwlet saparlarynyda amala aşyrypdyrlar. Meselem, parfiýa patyşasy b.e. 101-nji ýylda Hun döwletinde döwlet saparynda bolup, ol dabaraly ýagdaýda Hytaýda garşy alnypdyr.

Diplomatik protokolyň taryhynda parfiýalylaryň ulanan bu dessury “hormat garawuly” diýlip atlandyrylypdyr. Bu diplomatik protokol usuly orta asyrlarda döwleti dolandyran türkmen hökümdarlary tarapyndan işjeň dowam etdirilipdir. Milli Liderimiziň “Parahatçylyk sazy – dost-doganlyk sazy” atly eserinde şeýle belenenilip geçilýär: “Orta asyr geografiýa Ýakut, Ibn al-Fakihiň beren maglumatlaryna salgylanyp, Omeýýatlar halyflygynyň ilçisiniň Suluk hany tabyn etjek bolşuny gürrüň berýär. Şol döwürde Pireneý ýarymadasyny, bütin demirgazyk Afrikany we Zakawkaziýany tabyn eden arap goşunynyň kuwwatyny bilse-de, Suluk han öz esgerleriniň kuwwatyny ilçä subut etmek isleýär. Özüniň on serkerdesini ýanyna alyp, ilçileri baýra çagyryp, bir serkerdesine baýdagyny açmagyny buýurýar. Şol pursat meýdanda birkemsiz ýaraglanan on müň atly peýda bolýar. On serkerde hem baýdagyny açansoň, baýyrdaky birkemsiz ýaraglanan ýüz müň atly peýda bolýar. Bu bolsa arap ilçileriniň howuny basypdyr. Bu diplomatik oýun ilçini haýrana galdyrypdyr” [1, 34 s.]. Bu mysallar näderejede türkmen hökümdarlarynyň diplomatiýanyň inçe syrlaryny düşüniş, dünýä diplomatiýasyny baýlaşdyrmaga öz mynasyp goşantlaryny goşandyklaryna şaýatlyk edýär.

Türkmen hökümdarlary diplomatik şertnamalary kabul edenlerinde hem adaty bolmadyk dessurlary ýerine ýetiripdirler. Meselem, göktürkmen hökümdary Ilhan Kat hytaý imperatory

Li Şimin bilen şertnama baglaşanda, Weý derýasynyň boýuna baryp, iki sany ak aty gurban edip, kasam kabul edipdirler. Türkmen döwletleri daşary ýurt ilçilerini kabul edenlerinde hem täsin protokol düzgünlerini ýerine ýetiripdirler. 568-nji ýylda Wizantiýa imperatorynyň ilçisi Zemarh Istemi hanyň köşgüne gelende, ol şeýle döp-dessur esasynda garşy alnypdyr. Bu barada taryhçy Menandr belläp geçýär: “Bu taýpalardan bolan birnäçe adamlar Zemarhyň üstüne gelen betbagtlygyň önüni almaga ukyplarynyň bardygyny aýdypdyrlar. Olar rim sowgatlaryny bir ýere üýşürüp, skif dilinde bir dessury ýerine ýetiripdirler. Diňe dessurlardan soň ilçilere hanyň ýanyna barmaga rugsat beripdirler” [4, 46 s.]. Bu maglumatlar türkmen halkynyň ata-babalarymyzdan miras galan döp-dessurlara uly hormat goýandyklaryna doly şaýatlyk edýär.

Türkmenler, esasan, özge döwletlerden gelen ilçileri özleriniň kaşaň gurlan köşklerinde, haşamlygy bilen geň galdyran çadyrlarda garşylapdyrlar we birnäçe protokol çärelerini geçiripdirler. Diplomatik protokolyň bu usuly, esasan hem, döwletiň baýlygyny we kuwwatyny görkezmege, onuň abraýyny artdyrmaga gönükdirilipdir. Meselem, göktürkmen hanlarynyň uly çadyrlary wizantiýaly ilçileri, taryhçy alymlary geň galdyrypdyr. Taryhçy Menandryň bellemegine görä, haçan-da wizantiýaly ilçiler hanyň çadyryna gelende, han olary çadyrynda tagtynda oturyp garşy alypdyr. Onuň arkasynda bolsa söweşijileri durupdyr. Hanyň sag tarapynda onuň ýakyn garyndaşlary, çep tarapynda harby serkerdeler, begler we daşary ýurt wekilleri oturypdyr. Gepleşiklere köp sanly begler, ýokary gatlagyň wekilleri gatnaşypdyr. Mysal üçin, Tunýabgu hanyň gepleşiklerine ýurduň 200-den gowrak begleri, serkerdeleri gatnaşypdyr. Ilçiler kabul edilşikden soňra çadyra giripdirler. Olar dyza çöküp, hana salam beripdirler. Ilçiler türkmen hökümdarynyň beren her bir soragyna jogap berenlerinde kasam içipdirler. Bu talaplar gyşarnyksyz berjaý edilipdir. Hana dyza çöküp baş egmekden boýun gaçyrmaklyk iki döwletiň arasynda diplomatik gatnaşyklaryň bozulmagyna getiripdir. Muňa garamazdan, türkmenler daşary ýurt wekilleriniň derejesine uly hormat goýupdyrlar. Hatda olar, ilçiler özüni gödek alyp barsalarda, olaryň eldegrilmesizlik hukugy baradaky halkara hukugynyň gadymy ýörelgelerini berjaý edipdirler. Muňa mysal edip, Seljuk döwletinde ilçiniň iberilen ýurdunyň hökümdary tarapyndan haýal etmezden, hormat hem-de dabara bilen garşylanmagyny wajyp hasaplapdyrlar. Ilçä hormat goýulmagy bolsa, döwlete we onuň baştutanyna hormat goýulmagyny aňladypdyr [5, 17 s.]. Seljuk hökümdarlary ilçini daşary ýurtlara iberenlerinde hem aýratyn protokol çärelerini berjaý edip, olara ynanç hatlaryny hem-de soltanyň ýörite nyşanlaryny gowşurypdyrlar. Bu bolsa türkmen döwletlerinde gadymdan gelýän halkara hukugynyň we diplomatik protokolyň umumy döppleriniň doly berjaý edilendigine şaýatlyk edýär.

Diplomatik protokol kadalary halkara gatnaşyklarynda möhüm orun eýeläp, ol döwletleriň arasyndaky dostlukly gatnaşyklary has-da ösdürmege uly ýardam edýär. Hut türkmen halkynyň geçmişde uly yz goýan ägirt uly döwletleriniň halkara gatnaşyklarynda hem-de diplomatiýasynda ulanylan, halkyň döp-dessurlaryna esaslanýan türkmen diplomatik protokolyň gadymy ýörelgeleri bu halkara kadalaryny baýlaşdyrmakda we has-da ynsanperwerleşdirmekde uly ähmiýete eýe bolandygyny bellemek zerurdyr. Bu bolsa ata-babalarymyzyň diplomatiýadan ussatlyk bilen baş çykarandygyna aýdyň şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň
Halkara gatnaşyklary instituty

Kabul edilen wagty:
2023-nji ýylyň
11-nji iýuly

EDEBIÝAT

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk sazy – dost-doganlyk sazy. – A.: TDNG, 2016.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik ýüpek ýolunyň ýüregi. – A.: TDNG, 2017.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Bitaraplygyň mekany. – A.: TDNG, 2020.
4. *Гундогдыев Ө.* Түркмен дипломатиясының тарыхындан. – А.: ТДНГ, 1992.
5. *Karäýew B., Ataýew G., Mätliýew B.* Diplomatik we konsullyk hukugy. – A.: TDNG, 2015.
6. *Rahmanow A.* Diplomatik gullugyň esaslary. – A.: TDNG, 2021.

H. Baylyyev

THE DIPLOMATIC PROTOCOL IN ANCIENT TURKMEN STATES

The scientific article describes the use of ancient diplomatic protocol rules by the Turkmen states in international relations and the influence of customs on these rules. The Turkmen people, who created many states in history, also made an important contribution to the improvement of diplomatic protocol standards. The article describes in detail the diplomatic protocol, diplomatic traditions of Parthia, Huns, Gokturkmen and other Turkmen states and their implementation as well as diplomatic traditions of Turkmen states when signing international agreements with other states.

Х. Байлыев

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ПРОТОКОЛ В ДРЕВНИХ ТУРКМЕНСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

В научной статье рассказывается об использовании туркменскими государствами древних правил дипломатического протокола в международных отношениях и о влиянии обычаев на эти правила. Важный вклад в совершенствование стандартов дипломатического протокола внес и туркменский народ, создавший в истории немало государств. В статье подробно рассказывается о дипломатическом протоколе, дипломатических традициях Парфии, Гуннов, Гоктуркмен и других туркменских государств и их реализации, дипломатических традициях туркменских государств при заключении международных договоров с другими государствами.

YLYM WE TEHNOLOGIÝA TÄZELIKLERI

STRATOSFERADAN PARAŞÝUTLY BÖKÜŞ

Russiýaly uçarmanlarynyň üçüsi 10 kilometrden hem gowrak beýiklikden, ýagny stratosferadan paraşýutly böküşini amala aşyrdylar. Olar sagatda 380 kilometr tizlik bilen Ýer ýüzüniň iň demirgazyk nokady bolan Russiýanyň “Barneo” stansiýasyna üstünlikli gondular. Uçarmanlar skafandr geýmekden ýüz dönderip, onuň deregine ýumşak eşiklerden, äýnekden, gyzdyryjy elliklerden we kislorodly örtüklerden peýdalandylar. Olaryň umumy agramy 30 kilograma barabar bolan eşikleri bilen ýere gonmalary üçin bary-ýogy 2,5 minut wagt gerek boldy.